

Doktori (PhD) disszertáció tézisei

Kránitz Péter Pál

Örményellenesség és armenofília

Az örmény kérdés versengő narratívái Magyarországon és Európában

Történelemtudományi Doktori Iskola, vezető: Dr. Óze Sándor DsC, egyetemi tanár

Témavezetők:

Dr. Óze Sándor DsC, egyetemi tanár

Dr. Schmidt Mária PhD, egyetemi tanár

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Budapest, 2023

A kutatás előzményei, problémafelvetés

„A világ közepe jelenleg Armenia” – írta a *Budapesti Hírlap* publicistája 1895 novemberében. Az örmény kérdés az ezredfordulót keretező évtizedekben Magyarországon és Európában is élénken foglalkoztatta a politikum és a közvélemény széles rétegeit, rányomva bélyegét a keleti kérdést övező politikai diskurzusra, ezáltal formálva a nemzetközi kapcsolatok jövőjéről szőtt európai víziókat. Az örmény kérdés átfogó irodalommal rendelkezik a nemzetközi tudományosságban, ám a kutatók – az esetek túlnyomó többségében – jog-, diplomácia- vagy hadtörténeti szempontok alapján vizsgálták, vagy pusztán eseménytörténeti leírására vállalkoztak. Méltatlanul kevés szó esik az örmény kérdés nyelvi megnyilvánulási formáinak jelentőségéről, holott Európában, s benne Magyarországon, elsősorban, mint diskurzus jelentkezett a 19. század utolsó harmadától. Alapfelvetésem szerint az örmény kérdés, a keleti kérdés társdiskurzusaként, értelmezhetetlen az *orientalizmus* eszmeáramlataként elhíresült rasszista és imperialista világnézethez való viszonyítás nélkül.

Az orientalizmus fogalmát Edward Said palesztin-amerikai irodalomprofesszor, a posztkolonializmus-tanulmányok diszciplínateremtő publicistája teremtette meg. Said meglátásában az orientalizmus a nyugati gondolkodás szekuláris hitrendszerként az elképzelt Nyugat kulturális és politikai felsőbbrendűségét hirdette a Kelettel szemben, a nyugati ember civilizációs misszióját, avagy gyarmati uralmát volt hivatott legitimálni Keleten, amelyet a keleti ember vélelmezett visszamaradottságával, alacsonyrendű kulturális értékeivel, civilizálatlanságával, barbarizmusával, az önrendelkezésre való alkalmatlanságával igyekezett alátámasztani.

Az örmény kérdés is az orientalizmus nyelvi és eszmetörténeti kontextusában bontakozott ki Európában az ezredfordulót övező évtizedekben, bővelkedve az orientalizmus retorikai elemeiben és diszkurzív stratégiáiban: az alávettetségre ítélt csoportok sztereotipizáló, rasszista ábrázolás, sőt, dehumanizálása, s a velük szembenálló csoportok nyugati civilizációs értékeinek, önrendelkezésre való jogának hangsúlyozása.

Követett módszertan

Az örmény kérdés történeti-diszkurzív vizsgálatára átfogó eszköztárt biztosít a kritikai diskurzuselemzés (CDA) módszertana, amely egyszerre fókuszál a nyelvhasználat nyelvi stratégiáira és azok kontextusára, a nyilvánosság tereire. A CDA módszertanát – a kor nagy

történelem- és politikafilozófiai vitáiból és az úgynevezett európai társadalomelméletből táplálkozva, a kritikai nyelvészet alapjain – Norman Fairclough brit nyelvész dolgozta ki *Language and power* című értekezésében.

Dolgozatom a diskurzuselemzés megannyi módszerével él. A Fairclough által megalkotott, úgynevezett *overwording* vizsgálat arra enged következtetni, hogy mely kulcsfogalmak köré építi egy-egy beszédközösség önmeghatározását – az unalomig ismételt kifejezések mögött mindig fontos ideológiai indíttatás áll, „a realitás egy bizonyos aspektusába való belefeledkezést mutat, amely az ideológiai küzdelem fókuszára engedhet következtetni” – fogalmazott Fairclough.

A nyilvánosságban rögzült, újra és újra elismételt előítéletek és sztereotípiák kutatása kulcsfontosságú szerepet tölt be a diskurzusok, kiváltképp a totalitárius rendszerek rasszista diskurzusainak nyelvészeti és szociálpszichológiai kutatásában, hiszen az eltérő etnikai/nyelvi/vallási csoportok közötti társadalmi kapcsolatok – nem csupán retorikai, de – kognitív folyamataira, a rasszizmus individuális és csoportos kialakulásának és fenntartásának folyamatára is fényt vethet.

Elemzésem szempontjából jelentős a Teun van Dijk által megalkotott *T-eszköz* (K-device) módszere, vagyis az adott beszédközösség által vélt és meghatározott kollektív tudáshalmaz vizsgálata – az elemzésnek alávetett halmazt Norman Fairclough korábban a *közhelyek* (common sense) elnevezéssel illette.

A kritikai diskurzuselemzés egy másik, dolgozatom szempontjából kiemelt fontosságú megközelítése a Tom R. Burns és Marcus Carson által megalkotott *intézményi válságdiskurzus* elmélete (institutional crisis-discourse). A szerzők szerint egy adott társadalmi intézményben uralkodó normák, értékek, kapcsolatrendszerek, kognitív kategóriák, konszenzusos szabályok és viselkedésminták meg nem valósulása, illetve megvalósulásának, legitimitásának (kívülről vagy akár belülről érkező) kétségbe vonása az intézmény pusztá létjogosultságának megkérdőjelezéséhez, felbomlásához vezethet.

Új eredmények

Az örmény kérdés történeti-diszkurzív vizsgálata során két egymással szembenálló és versengő narratívát azonosítottam, amelyek a világháborút közvetlenül megelőző időszakban a politikai-katonai erőterekkel párhuzamosan kettéosztották az öreg kontinenst: az örmény kérdés armenofil és örményellenes narratíváját.

E kettősség, mindazonáltal, egyazon érme két oldala volt – a két versengő félre osztott gyarmati világ uralkodó ideológiájának, az orientalizmusnak diszkurzív leképeződése egy mindent elsöprő háború küszöbén. Az örményellenesség és az armenofília ugyanis egyaránt az orientalizmus diskurzusának rendjét követve a keleti ember alsóbbrendűségét, vadságát és visszamaradottságát hirdette a nyugati ember felsőbbrendűségével szemben. Míg az armenofília a törökök „barbarizmusára” és az örmények nyugati, keresztény „civilizációs értékeire” való hivatkozással igyekeztek az örménnyel egybeeső nyugat-európai politikai törekvéseket legitimálni, addig az örményellenesség a birodalomépítő oszmánok „kulturális felsőbbrendűségére” utalva utasították el a „csaló”, „kapzsi”, „áruló” örmények forradalmi törekvéseit. Az örményellenes diskurzus rendje a magyar nyilvánosságban az orientalizmus rasszista retorikáját követve, az antiszemitizmushoz hasonlóan, bizonyos sztereotípiacsoportokban nyilvánult meg: 1) gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák, 2) zsidó tulajdonságok, 3) parazitáság (dehumanizáció), 4) fajelméleti sajátosságok (fizikai és lelki ismertetőjegyek) és 5) a népiertés relativizálása céljából megteremtett, vélt sztereotíp jellemvonások, a hazafiatlanság és a szeparatizmus vádja.

Törést jelentett az örmény kérdés kettős diskurzusának európai fejlődésében az első világháború. A háború kitörésével ugyanis minden korábbinál erőszakosabb hadipropaganda és cenzúra ütötte fel fejét úgy a központi-, mint az antanthatalmak országaiban. A politikai diskurzust a hadiorientalizmus rendje szabta meg. A civilizált világ és a barbarizmus orientalista határa elmosódott a politikai beszédben: Angliától Franciaországon át Oroszorszáig a németeket kiáltották ki a nyugati, európai civilizációt fenyegető legnagyobb veszélyként, mely veszélyhez csak az oszmán hordák mérhetők. Ezzel szemben a központi hatalmak hadipropagandájában a franciákat, belgákat és oroszokat igyekeztek barbárokként ábrázolni, míg az oszmántörököket az európai civilizáció védelmezőinek tették meg. E szélsőségesen kielezett diszkurzív közegben nem volt hely az örmény kérdés ellentétes narratíváinak: a háború során az antanthatalmak országaiban az armenofília, a központi hatalmakban az örményellenesség vált kizárólagossá.

Az első világháborúban nem csupán az antanthatalmak, de az általuk képviselt diskurzusok és politikai agendák is győzedelmeskedtek a nemzetközi szinten: a Nemzetek Szövetsége első Közgyűlésén a Párizs-környéki békeszerződések váltak a politikai cselekvés origójává, a politikai diskurzus rendjét ezentúl a békerendszer, s vele együtt a győztesek globális birodalmi hegemoniájának és kontinentális erőfölényének érvényesítése szabta meg. A Közgyűlésen érvényesülő orientalista diskurzus rendjét így ezentúl már nem a szövetségi rendszereket követő hadiorientalizmus, hanem az általam békeorientalizmusnak nevezett

világlátás határozta meg, amely a békerendszernek alávetett, illetve az azzal szembeszegülő politikai rendszerek mentén szabta fel a civilizáció térképét, a szovjeteket és a „kemalistákat” kiáltva ki a civilizáció ellenségeivé. Az örmény kérdés is ebbe a rendszerbe illeszkedett, s armenofil narratívája érvényesült a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésén. A brit, francia, belga, román és jugoszláv küldöttek azonban már ekkor, 1920. november-december során megértették, hogy az örmény kérdés armenofil megoldása, vagyis a Sèvres-i békében kihirdetett, független „Örmény Nemzeti Otthon” fenntartására képtelenek a szövetségesek, amely a Nemzetek Szövetsége első válságát okozta, legalábbis a diskurzus szintjén. A szövetségesek diskurzusa ezért paradigmaváltáson esett át: hátat fordítottak az örmény kérdésnek, s egy, az örmény menekültek körül kibontakozó humanitárius diskurzusra bontva az armenofil diskurzust. A dolgozatom e korai menekültügy két árnyoldalára hívja fel a figyelmet: közreműködött az örmény menekültek erőszakos deportálásában és elzárta a nem orosz vagy örmény származású menekültcsoportokat a nemzetközi támogatása elől.

A témában végzett publikációs tevékenység

Tanulmányok

- Örményellenes sztereotípiák a dualizmuskori Magyarországon. *Regio 1* (2021): 5–60.
- The Dissolution of the Armenian Question and the Crisis of the League of Nations. *Haigazian Armenological Review* 39 (2019): 375–406.
- Gyarmati és humanitárius eszmék határán: a menekültügy a magyar és a nemzetközi politikai diskurzusban az első világháború után. In: *Határmenti területek, migráció a XIX–XX. században tekintettel a XVII–XVIII. századi előzményekre*. Szerk. Kránitz Péter Pál – Óze Sándor. Budapest: Szent István Társulat, 2019. 305–368.
- Örmény menekültek Konstantinápolytól Budapestig. A humanitárius politika korlátai a két világháború között, különös tekintettel Délkelet-Európára és Magyarországra. *Századok* 1 (2018): 61–84.
- (Un)protecting the Armenian Republic at the First Assembly of the League of Nations. *Patmut'yun yev Hasarakagitut'yun: Taregirk'* 3 (2017): 105–127.
- Menekült vagy migráns? A (kényszer)migráció első nemzetközi meghatározásai. *Regio* 3 (2016)
- Repatriáció vagy deportálás? A népszövetségi menekültügy kitelepítési gyakorlata az első világháborút követően Délkelet- és Kele-Közép-Európában. In: *Studia Varia*.

Tanulmánykötet. Szerk. Bojtos Anita [et al.]. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara, 2016. 401–445.

- The Armenian Genocide in Interwar Hungarian Political Discourse. *Journal of Levantine Studies* 2 (2015): 71–86.
- Survivors, asylum seeking and repatriation: the case of Armenian refugees in Constantinople. *Patmut'yun yev Hasarakagitut'yun: Taregirk'* 1 (2015): 88–100.
- Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra. *Világtörténet* 3 (2015): 461–483.
- The New Homeland: Armenian Refugees in Hungary after the Armenian Genocide. In: *Far Away From Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin.* Szerk. Kovács Bálint – Pál Emese. Budapest–Leipzig: Budapest History Museum – National Széchényi Library – Leipziger Universitätsverlag, 2013. 104–108.
- Az új otthon. Örmény menekültek Magyarországon az örmény népirtás után. In: *Távol az Ararától. Örmény kultúra a Kárpát-medencében.* Szerk. Kovács Bálint – Pál Emese. Budapest–Lipcse: Budapesti Történeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Leipziger Universitätsverlag, 2013. 104–108.

Forrásközlés

- Örmények Kemál Törökországában. Néhány bizalmas diplomáciai jelentés a kis-ázsiai keresztények helyzetéről (1922–1928). *Regio* 1 (2021): 76–94.
- A nemzetközi menekültügy és Magyarország az első világháború után. *ArchívNet* 4 (2016)

Recenziók

- 'Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler' by Stefan Ihrig. *The Hungarian Historical Review* 4 (2016): 916–920.
- 'Atatürk és az Új Törökország képe a náci ideológiában. *Világtörténet* 4 (2015): 672–674.

Ismeretterjesztő publikáció

- Az örmény népirtás menekültjei Magyarországon. *Újkor.hu* 2016. június 10. <https://ujkor.hu/content/az-ormeny-nepirtas-menekultjei-magyarorszagon> [letöltés ideje: 2022. május 14.]

Szakkibibliográfia

- Örmények a Kárpát-medencében. Válogatott bibliográfia. Összeállította: Kránitz Péter Pál. In: *Digitális Szövegtár*. Magyar Tudományos Akadémia, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet.

Válogatott konferenciaelőadások és nyilvános előadások

- *A menekültügy a humanitárius és gyarmati eszmék határán. Néhány gondolat a Nemzetek Szövetsége korai menekültügyi diskurzusához*. Előadás az MTA BTK Lendület Trianon 100 Kutatócsoportjának és az ELTE BTK Néderlandisztikai Tanszékének közös konferenciáján: 'Úton. Menekülés, mobilitás, integráció az első világháború után Magyarországon és Közép-Európában.' Budapest, 2018. november 9–10.
- *From Colonial to Humanitarian? The Dissolution of the Armenian Question into the Discourse on Refugee Rights*. Előadás a Kaliforniai Egyetem (UCLA) Örmény Tanulmányok képzésének 15. évi diákkonferenciáján. Los Angeles, Amerikai Egyesült Államok, 2015. február 14.
- *Russian and Armenian refugees in Eastern Europe after the First World War: New perspectives on the birth of international refugee law*. Előadás a moszkvai Lomonoszov Egyetem 'Örmény diaszpóra és orosz-örmény kapcsolatok: múlt és jövő' című konferenciáján. Moszkva, Oroszország, 2016. szeptember 14–16.
- *Hungarian Receptions of Armenians and the Armenian Question in the Dual Monarchy and the Interwar Period with a Special Regard to Genocide Denial*. Előadás a 'Népiértéskutató Nemzetközi Hálózatának 5. Globális Konferenciáján' a jeruzsálemi Héber Egyetemen. Jeruzsálem, Izrael, 2016. június 26–29.
- *Survivors, Asylum Seeking and Repatriation. The case of Armenian refugees in Constantinople*. Előadás a Minnesota-i Egyetem '100 Years of Genocide' című diákkonferenciáján. Minneapolis, Amerikai Egyesült Államok, 2015. április 24.
- *Armenian Refugees, Humanitarian Assistance and Hungary*. Előadás a Nebraska-i Egyetem 'Crossing the Centennial: The Historiography of the Armenian Genocide Re-Evaluated' című nemzetközi konferenciáján. Lincoln, Amerikai Egyesült Államok, 2015. március 19–20.
- *Genocide and Refugees. The Armenian Genocide and Hungary*. Nyilvános előadás az Örmény Állami Pedagógiai Egyetemen. Jereván, Örményország, 2015. február 12.

- *Migrants or Refugees? Defining forced migration in the 1920s.* Előadás a 'Dislocations and Cultural Conflicts: Migrations, Diaspora, Terrorism, Borders' című nemzetközi konferencián. Szkopje, Észak-Macedónia. 2016. szeptember 1–3.
- *The question of the Armenian Genocide in interwar Hungarian political discourse.* Előadás a Pázmány Péter Katolikus Egyetem 'Az emlékezet száz éve' című nemzetközi konferenciáján. Budapest, 2015. május 16.
- *Menekültügy Magyarországon az első világháborút követő évtizedben.* Előadás a Hajnal István Kör 2016. évi, 'Mozgás és átalakulás' című konferenciáján. Gödöllő, 2016. augusztus 25–27.
- *Armenian Refugees and Interpretations of the Armenian Genocide in Hungary between the Two World Wars.* Előadás az Örmény Népirtás és Múzeum 'The Caucasus Frontline of the First World War. Genocide, Refugees and Humanitarian Assistance' című nemzetközi konferenciáján. Jereván, Örményország, 2014. április 21–22.